

**Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју**

Мастер рад

Савременици о болести патријарха Варнаве

Ментор:

Проф. др Мира Радојевић

Студент:

Александра Ђурђевић

ИС19/13

Београд, септембар 2020.

Садржај

Предговор.....	1
Увод	3
Конкордатска борба	7
Обољевање патријарха Варнаве.....	13
Болест је узела маха	16
Смрт патријарха Варнаве.....	25
Гласине о тровању патријарха Варнаве	30
Закључак.....	37
Извори и литература	39

Предговор

Овај мастер рад је посвећен истраживању писања домаће штампе и казивању савременика о догађајима, везаним за интригантну и нерасветљену смрт поглавара Српске православне цркве, патријарха Варнаве Росића, који су пратили дешавања у периоду 1937. године. О патријарху Варнави Росићу, који је био први међу једнакима у Српској православној цркви у периоду 1930-1937. године, није превише тога написано, тако да још има недоумица о његовом животу. Руски научник Владимир Мајевски написао је књигу о патријарху Варнави под насловом *Српски патријарх Варнава и његово доба*, у којој је изложен живот и рад патријарха Варнаве од рођења до 1935. године. Иако је писац био савременик патријарха Варнаве, његове књиге су незаобилазне за проучавање живота и рада патријарха Варнаве.

Појавила се и биографија о патријарху Варнави од Вељка Ђурића Мишине под насловом *Варнава патријарх српски*. Књига је написана на основу познате литературе и доступне архивске грађе. Треба поменути и књигу публицисте Милоша Мишовића *Затамњена историја — тајна тестаментна краља Александра и смрт патријарха Варнаве*, у којој се аутор бави конкордатском кризом. Иако је уложио доста труда, прегледавши бројна документа по архивама, није утврдио да ли је патријарх Варнава отрован, па је то деликатно питање и даље остало отворено. Истраживачи верују да би многе недоумице биле разрешене да је јавности доступан Архив Светог архијерејског синода.

Оно што сигурно доприноси расветљавању догађаја у бурној 1937. години јесу штампа и савременици, који су неизоставни у конструисању догађаја који су се одвијали вртоглавом брзином, и ту су да посведоче најближи покушај реконструисања догађаја на прави начин. Сигурно је, такође, да је његовим избором за првосвештеника Српске православне цркве много тога покренуто и иницирано. Патријарх Варнава је водио Цркву смело и одлучно, свестан времена у којем је живео и деловао. Мало је догађаја који су оставили тако тешке последице и уздрмали масе народа, као што је то био случај са Конкордатом.

Из овог сукоба потиче тешка политичка криза која је претила да доведе до грађанског рата и братоубилачке борбе, а која је могла довести до револта који је могао да изнедри оно најгоре и најнепожељније по народ и државу. У чисто црквени проблем, уплетена је политичка борба, уперена против Краљевске владе. Када је постављено питање Конкордата, у коме је Црква заузела енергични став и гласно се супротставила предлогу закона штетног по њене интересе, такав отпор је народ прихватио као своју борбу. Заједно са српском Црквом предузете су мере да се Конкордат као такав одбаци, пошто је у основи био штетан. Из наведеног се да видети да је на плећима црквеног поглавара стајало много терета. И поред разборитости и преданости свим активностима којима се бавио, тежина тог терета се у једном тренутку обрушила и нарушила патријархово здравље.

Циљ рада је да се одгонетне напрасна болест црквеног поглавара и да се уз помоћ доступних извора, пре свега извора из фондова Министарства правде, Централног Пресбириоа, Краљевог Двора, збирке Милана Стојадиновића, мемоара, затим домаће штампе, као што су *Политика*, *Време*, *Правда*, потом исказа савременика и доступне литературе, дође до научног тумачења и разреши питање, да ли је патријарх, слабог здравља, подлегао притиску и тежини тадашње политичке ситуације око Конкордата или је његово здравствено стање искоришћено да се он uklони као могућа опасност због одбијања потписивања истог.

Структуру рада чини неколико поглавља. На самом почетку приказана је кратка биографија патријарха Варнаве, да би се у уводу истакло појашњење значења Конкордата и дешавања која су уследила у борби против потписивања истог. Потом следи разрада у којој су уз помоћ новинских чланака и архивске грађе детаљно представљени догађаји око патријархове болести, све до тренутка његове смрти. У последњем поглављу анализирани су целокупно стање око патријархове болести, као и све недоумице и неслагања доктора око тока болести, могућем тровању и образложењима ко је и како могао нарушити патријархово здравље. У закључку, као и крајњем резултату рада, саопштено је стечено мишљење и свеукупан утисак о теми и значајности откривеног.

Увод

Петар Росић је рођен 29. августа/11. септембра 1880. године у Пљевљима на празник Усековање главе Светог Јована Крститеља, а крштен у манастиру Света Тројица. Његови родитељи, Ђорђе и Крсмана, имали су, поред њега, још четворицу синова: Данила, Тодора, Алексу и Уроша.¹ Због своје благе нарави и скромности, био је окренут породици, на првом месту мајци, која му је утемељила љубав према народу, вери и традицији. Основну школу је завршио 1892. године у родном месту, код учитеља Јована Госпића и Јована Митрановића. Успео је да заврши Богословију 1899. године као један од најбољих ученика. Захваљујући проти Стевану Димитријевићу, био је препоручен Синоду српске Цркве у Београду за даље школовање, а препоруке су упутили његов брат Тодор, наставник у Богословији, и митрополит рашко-призренски Дионисије Петровић.² Собзиром на то да су Српска и Руска Црква традиционално биле у блиској сарадњи, Петар Росић постаје питомац Светог синода Руске православне Цркве и наставља студије у Петроградској Духовној академији, које завршава 1905. године.³

У Москви, у Методијевом манастиру, јавило се његово недвосмислено монашко искушење. „Мене на монаштво побеђује моје религијско осећање, прожето мојом идејом“,⁴ казао је, желећи да истакне како је његова идеја била жеља да се образују и културно уздигну монаси и калуђери, за које је сматрао да немају ни основно знање о духовној науци. Одлучивши да се замонаши, написао је молбу митрополиту рашко-призренском Нићифору Перићу: „На овај трновити пут решио сам се после дугог промишљања током четири године свог академског образовања. Решивши се на тај начин да примим монашки постриг, обраћам се Вашем Високопреосвештенству, као чедо Ваше митрополије, да ме благословите на тај подвиг, да се на мени испуни и то велико дело, као на једном од малих створова Божије милости. Моја је искрена жеља да се то испуни за време овога Великог поста, у овдашњој академској Цркви.

¹ С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996, 50.

² В. Ђ. Мишина, *Варнава патријарх српски*, Београд 2009, 24.

³ П. Пузовић, *Прилози за историју Српске православне цркве*, Ниш 1997, 325.

⁴ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 25.

Ректор Академије, преосвештени Епископ Сергије, учиниће то, по својим речима радо, само ако Ваше Високопреосвештенство даде на то свој благослов и одобрење.⁵ Монашки постриг обављен је 30. априла 1905. године, у Петрограду, где је Петар Росић постао монах Варнава. Недељу дана касније, епископ Сергије га је рукоположио у чин ђакона, а 6. јуна у чин јеромонаха.⁶ У листу *Правда* забележено је: „Дубоко уверен да га одлука води правим животним путем, Петар Росић је обавестио о њој писмом своје родитеље и затражио њихов благослов. Поднео је молбу митрополиту рашко-призренском Нићифору, а затим тадашњем ректору Академије епископу Сергију. Епископ Сергије је упутио молбу младог Србина надлежном архијереју митрополиту Антонију Водковском. Митрополит је дао свој благослов и Петар Росић, почео је у посту и молитви, да се припрема за овај свечани и значајни тренутак свога живота, за калуђерски постриг, коме је приступио 30. априла 1905. године.“⁷

После завршених студија у Петрограду, јеромонах Варнава одлази у Цариград, где је постављен за свештеника при Српском посланству и где је научио грчки језик. Првих дана по доласку у Цариград, радио је на окупљању свих Срба који су се ту нашли дошавши са свих страна из разних српских земаља. Имао је бројна путовања по Светој земљи, по Палестини, где се поклатио Христовом гробу, затим Назарету, Витлејему, реци Јордан. При повратку, уместо да се врати у Цриград, обишао је српске манастире на Светој Гори, поготово Хиландар, као и ћелије старих српских манастира, који су му подстакли потребу за учењем и ширењем верских видика. Период овог двомесечног путовања описао је у *Цариградском гласнику*, српском листу штампаном у престоници турске царевине, започевши тиме и публицистичко-књижевни рад.⁸ Осим добро наученог руског, грчког и турског језика, упознао је и Цариград, посебно Фанар у коме се налазила палата Патријаршије. Изучавао је ритуале, традицију и административни апарат, пажљиво пратећи опхођење црквених званичника према турској власти.⁹ Убрзо потом, Свети архијерејски синод у Цариграду изабрао га је за викарног епископа, митрополиту дебарском Поликарпу.

⁵ Исто, 26.

⁶ С. Вуковић, *нав. дело*, 50.

⁷ „Херојско и националноделославног Патријарха“, *Правда*, 25. јул 1937.

⁸ В. М., *Српски патријарх Варнава и његово доба I*, Осиек 1933, 10.

⁹ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 41.

Варнава Росић је тада имао само 30 година, а у историји Цркве се ретко дешавало да је монах већ након пет година службе изабран и рукоположен за епископа, што је био знак и потврда да нису биле битне његове године већ морални квалитети и чиста вера коју је поседовао.¹⁰ Битно је напоменути да је избор Варнаве Росића за епископа учинио да се подигне дух у српском народу који је годинама чекао епископа који ће му се обратити на матерњем језику. Уз препоруку српске владе, притисак руских дипломата и подршку цариградског патријарха Јоакима III, хиротонисан је 18. марта 1910. године за епископа главничког, викарног архијереја у Митрополији велешко-дебарској Цариградске патријаршије.¹¹ Посвећење за епископа је извршено на Лазареву суботу у патријаршијском храму Св. великомученика Георгија.¹² По доласку је врло брзо увидео тешку ситуацију која му је отежавала организовање верског живота. Пре свега, храмова је било мало, били су стари, тесни и оронули, а дотадашње владике се нису показале агилним да раде на подизању нових. Решавање тренутне ситуације је ишло тешко, али се владика трудио да је уреди, успевши да обнови готово све запуштене цркве и манастире и предузме подизање нових.¹³ Његовим доласком у Кичево било је приметно и смањење пропаганде Бугарске егзархије.¹⁴

Усред таквих активности започео је Први балкански рат, а након ослобођења Старе и Јужне Србије 1913. године, епископ Варнава преузима пуну управу над Велешко-дебарском епархијом. Тада је почео административно уређење организовањем црквених, духовних судова. У таквом раду затиче га Први Светски рат. Ступивши у војску, укључио се у рад болнице, уз рањенике, и држао ватрене проповеди како би подигао борбени дух код народа и тако га оснажио.¹⁵

¹⁰ Исто, 42

¹¹ Б. М. Митић, *Српска црква у југословенској Краљевини: патријарх Варнава и његово доба*, Београд 2018, 12.

¹² П. Пузовић, *нав. дело*, 325.

¹³ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 45-46.

¹⁴ О младом епископу Варнави и његовом пожртвованом служењу Цркви и српском народу у Велешко-Дебарској епархији писао је Василије Трбић у својим мемоарима. Своје дело је започео описом доласка новопостављеног епископа: „Нови српски владика био је импозантна појава. Висок, крупан, савршено добро развијен, црне браде и бркова којих се маказе нису ни дотицале; лице му је било анђеоски ведро и благо. Кад смо из српске школе ишли у грчку митрополију и кад смо се отуда враћали, ниједан Велешанац хришћанин није проша, а да није скинуо свом владици капу и поздравио га. Па не само хришћани, већ и Турци крај којих смо пролазили поздрављали су га“ (Василије Трбић, *Мемоари: Казивање и доживљаји војводе велешког*, књига прва (1898-1912), Београд 2013, 242-244).

¹⁵ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 46-47.

У јесен 1915. године се са српском војском повукао у Грчку, одакле је отишао у Русију, са делегацијом у којој су били и представници Цркве. Изабран је из више разлога: знао је руски језик, школовао се у Русији, познавао је менталитет руског становништва и умео да се споразуме с њим, што је било сасвим довољано да представља делегацију. Тамо је био сведок Фебруарске и Октобарске револуције, али убрзо одлази у Енглеску, а затим и Француску, где је обишао српске школе и избеглице.¹⁶

Следећа кључна година у његовом животу била је 1920, када су укинуте Велешко-дебарска и Дојранска епархија и припојене најближим, а епископ Варнава био изабран за митрополита скопљанског обновљене Српске патријаршије, уместо митрополита Викентија, кога су Бугари спалили на ломачи.¹⁷ Његова мисија у тим година, заједно са епископом битољским Јосифом и епископом охридским Николајем, била је да се бори против бугарске пропаганде и прозелитске активности Ватикана у Јужној Србији. „И овде се осећа јака струја римокатоличке акције. Хоће пошто-пото да преведе у католицизам наш свет. Разуме се да је наш народ толико предан својој вери да им то тешко иде“, истицао је.

На челу Скопљанске митрополије епископ Варнава је остао до 12. априла 1930. године, када је на патријаршијском престолу наследио патријарха Димитрија.¹⁸ Пре тога, 6. априла, по хитном поступку, сачињен је и усвојен Закон о избору патријарха и то без консултације Патријаршије. Треба напоменути да се тада већ постојеће незадовољство Српске православне цркве додатно појачало око избора новог патријарха.¹⁹ Митрополит Гаврило, који је био на челу Синода у функцији потпредседника и тренутни заменик умрлог патријарха, побунио се и предводио делегацију Синода која је посетила генерала Петра Живковића, када је дошло до сукоба, па и физичког обрачуна. Разлог неслагања био је начин избора новог патријарха.

Делегација СПЦ планирала је да Петру Живковићу преда меморандум са својим захтевима, који нису прихваћени, а нови патријарх изабран је 12. априла на основу Закона о избору патријарха СПЦ-а од 6. априла. 1930. године.²⁰ Митрополит Гаврило је сматрао

¹⁶ В. А. Мајевски, *нав. дело*, 12-13.

¹⁷ Б. Митић, *нав. дело*, 13.

¹⁸ Исто, 14.

¹⁹ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 73.

²⁰ *Мемоари патријарха српског Гаврила Дожића*, Београд 1990, 144.

да је овај начин избора патријарха Варнаве Росића нелегитиман и неправилан.²¹ У позадини догађаја истицано је да је тадашњег митрополита Варнаву за патријарха предложио краљ Александар. Однос између њих двојице је био пријатељски, пре свега зато што је краљ Александар у Варнави пронашао верног сарадника и присталицу своје унитаристичке концепције Југославије.²² Лист *Правда* је извештавао о броју гласова: „После мање од једног часа, изборни Сабор се сложио: кандидовао је тројицу великодостојника на патријаршијски престо, према добивеним бројем гласова. Тако је митрополит скопљански г. Варнава добио 45 гласова; митрополит црногорско-приморски г. Гаврило, добио је 36 гласова и митрополит дабро-босански Петар добио је 34 гласа. Вест о кандидатим се брзо разнела. Телефони су је бацали на све делове краљевине.“²³ Према речима В. Мајевског, биографа Варнаве Росића, „Са патријаршијског упражњеног престола би скинута црнина, а на патријаршијској згради црна застава би замењена државном.“

У говору који је пренело *Време* у броју од 14. априла 1930. године, патријарх Варнава се захвалио краљу Александру на указаном поверењу рекавши: „Ваше Величанство, сву Своју моћ, колико ми је Господ подарио, и сву своју силу, којом располажем, употребићу да овим оправдам ово поверење, које ми је указало Ваше Величанство.“²⁴

Конкордатска борба

Однос Државе и Цркве представљао је један од најсложенјих проблема, јер су добри међусобни односи и у том периоду представљали услов за стабилност целокупне друштвене заједнице. Краљевина Србија је потписала Конкордат са Ватиканом 24. јуна 1914. године, а Ватикан је своју стратешку политику спроводио на многобројне начине, између осталог и Конкордатом.²⁵ То је било и средство да се помоћу политичких циљева

²¹ М. Мишовић, *Затамњена историја- Тајна тестаментa краља Александра и смрт патријарха Варнаве*, Београд 1994, 14-15.

²² В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 83-84.

²³ „Њ.В. Краљ именован је за Патријарха Српске православне цркве скопљанског митрополита г. Варнаву, који је добио највећи број гласова при гласању Изборног сабора“, *Правда*, 13. април 1930.

²⁴ „Њ.В.Краљ предаје новоме Патријарху знаке патријаршиског достојанства“, *Време*, 14. април 1930.

²⁵ Р. Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожич 1881-1950*, Београд 2006, 156.

очувају интереси римокатолика. Однос једне државе са Ватиканом регулисан је путем међудржавног уговора, Конкордата, као споразума између представника врховне црквене и државне власти о правном положају Римокатоличке цркве у једној држави или решењу правно-политичких питања.²⁶ Ватикан је три пута одбијао понуђене нацрте са различитим образложењима (1923, 1925, и 1931. године).²⁷

Наиме, уочи петوماјских избора 1935. године, које је спроводила влада Богољуба Јефтића, тадашњи митрополит Гаврило имао је разговор са министром правде др Драгутином Којићем, који је детаљно описао у својим мемоарима: „Желим лично да скренем пажњу Вашем Преосвештенству и да вас упознам са једним важним државним питањем, које треба ускоро да се озакони и оконча са Народним представништвом. Ово је лично дело покојног краља Александра. Оно је стварно било приведено крајем 1933. године. То је питање Конкордата са Ватиканом. Краљ Александар је желео да дође у додир са Ватиканом, и да на пријатељски начин дадне свога доказа да ће Римокатоличка црква у Југославији добити своја специјална права... Морам сада да вас обавестим, да је за живота краљ Александар обавестио о свему овоме Његову Светост патријарха Српског Варнаву, који је дао потпуну сагласност у свему овоме, пошто је саслушао мотиве који су руководили краља Александра за ово.“²⁸

Насупрот овом разговору који је пренео патријарх Гаврило, постоји више извора који говоре супротно, тврдећи да патријарх Варнава није био толико благонаклон према потписивању Конкордата. Пре свега, о томе сведочи Васкршња посланица из 1931. године, у којој је показао одређену дозу антикатоличанства, истакавши следеће: „Васељенска Православна Црква зна да се због разједињења Црква апостолски дух и апостолска истина, који се само у њој чувају, нису нимало помутили и црквена унутарња целина није нимало окрњена. Она је у исти мах уверена да ће њен дух и њена истина, или, да ће Свето Православље некада засијати и у отпалом хришћанском свету.

Васељенска Православна Црква и православни народи прошли су кроз тешка искушења и велике муке од непријатеља Хришћанства, док се Хришћански Запад могао

²⁶ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве, II*, Београд 1991, 579-580.

²⁷ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 168-169.

²⁸ МПСГ, *нав. дело*, 93.

мирно развијати...“²⁹Патријархова посланица је у Римокатоличкој цркви схваћена као напад. Патријарх Варнава је и касније износио критике на рачун Ватикана, оптужујући Свету столицу за непрестано узнемиравање у православном свету. Може се закључити, на основу различитих исказа савременика, да се не зна тачан ток договора који су краљ Александар и патријарх Варнава водили и колико су успели да нађу компромис.³⁰

Када је 20. јуна 1935. образована влада Милана Стојадиновића, затекла је већ припремљен пројекат Конкордата, преузет од претходне владе Богољуба (Бошка) Јевтића, а сачињен у договору са Ватиканом.³¹ Стојадиновић је прихватио наслеђену обавезу и договорено време за потписивање, под изговором да није погодно да муслиман потпише Конкордат. За министра правде требало је да буде изабран Мехмед Спахо, али је ту функцију преузео римокатолик Људевит Ауер.³² Он је пре одласка у Рим посетио патријарха Варнаву, обавестио га о својој мисији и том приликом добио од њега благослов.³³

Да би се Патријаршији учинио уступак и показала добра воља, Влада је обећала промену Закона о СПЦ, али је с тим одуговлачила. Убрзо потом, почињу прва негодовања и негативне реакције од стране епископа на помињање конкордата. Синод је тада искористио прилику и образовао одбор за проучавање споразума, чиме се ситуација захуктала и изнедрила непроменљиве ставове СПЦ на челу са патријархом Варнавом.³⁴ Руководство СПЦ је упознало надлежне институције са својим ставом о Конкордату у два наврата. Први пут је то учинио патријарх Варнава 13. септембра 1935. године, када је упутио представку председнику владе Стојадиновићу. Следећи пут је Свети архијерејски сабор упутио јасно и одлучно становиште о Конкордату у Меморандуму од 5. децембра 1935. године.³⁵

Из патријархове представке се уочава да је СПЦ и раније код Владе предузимала покушаје око Конкордата, али томе није била поклоњена довољна пажња. Сигурно је било

²⁹ „Њ.Св. Патријарх Варнава о сједињењу хришћанских цркава – Ускршња посланицама вернима православне цркве“, *Политика*, 10. април 1931.

³⁰ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 170.

³¹ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 579.

³² Када је Спаху саопштена та одлука, он је рекао: „Где ћу ја у Рим код папе! Па још да га пољубим у папучу!“ (М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријека 1970, 471).

³³ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 581.

³⁴ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 171-172.

³⁵ М. Мишовић, *нав. дело*, 25.

да је уговор непроменљиво мењао положај СПЦ у држави и био штетан по државне интересе.³⁶ Посебно спорни били су чланови везани за питање мисије РКЦ, деловање верских редова, католичких удружења, политичко деловање свештеника, рад семеништа и факултета, питање верске наставе, мешовитих бракова и др. Члан 13, на пример, који се односио на поступке против свештеника осуђених за повреду јавног поретка, прописивао је да се, ако се црквене власти не сложе, спорно питање предавало мешовитој комисији представника Министарства правде и цркве. Како та привилегија није била дата другим вероисповестима, Конкордат је мањинској цркви у Југославији давао привилегије које су се давале Римокатоличкој цркви у другим земљама, у којима је била већинска. С друге стране, Ватикан није ништа урадио да Краљевина Југославија добије такве уступке.³⁷

Читава 1936. година протекла је у чекању, јер је Милан Стојадиновић одлагао да Конкордат изнесе пред Народну скупштину, што је Ватикан прилично узнемирило. Тек у новембру 1936. године текст је поднет на усвајање. Када је јавност дознала његову садржину, Архијересјски Сабор је сазван на ванредно заседање, после чега је влади упућен Меморандум у коме је констатовано да се Српска Православна Црква ставља у подређен положај према „извесним признатим конфесијама“.³⁸ Патријарх Варнава је у отвореном писму Милану Стојадиновићу написао да је уговор темељно и пажљиво проучен, те да је стечен утисак да он битно и неповољно мења положај Цркве у држави и да је штетан.³⁹ Затражио да се озакоњење таквог Конкордата не изврши, истакавши: „Нови пројекат Конкордата кардинално потиру и укида уставно начело равноправности и даје римокатоличкој цркви положај владајуће, доминантне државне цркве и услед тога све остале вероисповести, а нарочито Црква релативне већине становништва у држави, Црква Православна силази на положај толерираних.“⁴⁰

Патријарх Варнава је у овом замршеном тренутку, представљао главну личност антиконкордатске борбе. Сабор и Синод су заступали исти став. Патријаршија је јасно дала до знања да Конкордат није добар по државне интересе, а архијереји су били

³⁶ Гласник СПЦ, бр. 15, 19. јул 1937.

³⁷ Архив Југославије (АЈ), ф. Краљевско посланство у Ватикану, 372-20.

³⁸ АЈ, ф. ЦПБ, 38-608-786.

³⁹ Р. Радић, *нав. дело*, 161-162.

⁴⁰ Гласник СПЦ, бр. 15, 19. јул 1937.

незадовољни јер нису консултовани око тако битног уговора. Позната је чињеница да је митрополит Гаврило, који је иначе био секретар Одбора за проучавање Конкордата, на самом почетку био радикално против, да би касније његово мишљење попримило мирнији тон.⁴¹ Наиме, критиковао је привилигије које би Римокатоличка црква добила, али је и сам конкордат сматрао чисто црквеним питањем, оштро се противећи његовој политизацији.⁴²

Сама личност патријарха Варнаве била је, по општем мишљењу, блага и мирољубива, те није желео да се тек тако упушта у борбу, која би народ довела у опасност. Уз то, није хтео да се питање политике увуче у црквене кругове. С обзиром да је увек био одан Круни и држави, није веровао да би блаженопочивши краљ Александар имао намеру да донесе Конкордат који би био штетан по државу и Српску цркву.⁴³ У почетку је сматрао да су у састављању текста Конкордата учествовали људи одани Цркви, док је Влада на челу са Стојадиновићем сматрала да су неки архијереји манипулисали патријархом и тако спречили да се озакони документ.⁴⁴

Поред дестабилизације односа Цркве и Државе услед неслагања око озакоњења Конкордата, ту се налазе и неке личности које су посебно утицале на патријархов став да је Конкордат добар по Државу, називајући себе пријатељима патријарха. Као главна личност која је патријарху Варнави била гаранција да у Конкордату нема ничега лошег, био је бивши министар вера др Војислав Јањић. Он је уживао подршку епископа и патријарха Варнаве, чији је био искрен пријатељ дуго година и имао његово неограничено поверење. Као политички пријатељ Стојадиновића, јавно је истицао да Конкордат треба да се озакони.

Друга личност блиска патријарху Варнави био је Бошко Богдановић, српски интелектуалац, који је из „прве руке“ могао да патријарху да најбоље информације, поготово отуд што је био близак са др Корошцем.⁴⁵ И Милан Стојадиновић је у својим мемоарима рекао да су између њега и патријарха Варнаве односи увек били срдачни: „Ја

⁴¹ Затим је и епископ Николај 24. децембра 1936. године у Чачку на широј конференцији грађана критиковао Конкордат (АЈ, з. Милан Стојадиновић, 37-58-370).

⁴² В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 175.

⁴³ МПСГ, *нав. дело*, 100.

⁴⁴ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 176-177.

⁴⁵ МПСГ, *нав. дело*, 100-102.

сам најпре као министар финансија, а доцније и као председник владе редов но излазио у сусрет свим оправданим жељама српске цркве и лично патријарха Варнаве.“ Милан Стојадиновић је такође навео да је Српска православна црква била увучена у политичку игру око Конкордата јер су противници успели да „обрлате“ Варнавиног заступника митрополита Доситеја.⁴⁶ Међутим, на основу писмених и усмених порука које су највиши органи Српске православне цркве упутили Стојадиновићу, као председнику владе, изводи се другачији закључак. Његова необјективност је уочљива у забрањеној новогодишњој поруци коју је патријарх Варнава изрекао за Нову годину 1937. године. С обзиром на то да је новинарима било забрањено да је објаве, постојао је илегални летак који је кружио у народу, те је свако ко је прочитао један пасус схватао зашто су Стојадиновић и Корошеч забранили објављивање новогодишњег говора.⁴⁷ Од почетка 1937. борба између противничких страна се полако распламсавала, а од децембра 1936. године, кад је текст Конкордата постао доступан јавности и поднет Народној скупштини на ратификацију, почеле су да излазе брошуре којима се оштро критикује.⁴⁸ Још у марту 1937. године, митрополит Јосиф је писао патријарху Варнави о свом сусрету са министром Драгишом Мишовићем. Тада је добио информације да је влада решила да конкордат стави пред Народну скупштину и да оконча ово питање. Драгиша Цветковић је митрополиту том приликом скренуо пажњу да у овом уговору има доста штетних ствари по Српску православну цркву. Митрополит је пак нагласио да је патријарх Варнава упућен у целу ситуацију, али да је Црква, уместо да разговара са владом, окренула леђа и прешла на опозициону страну. У писму је митрополит даље навео да тим путем моли патријарха да разговара с владом пре него што буде касно.⁴⁹

Расправа у Одбору за Конкордат почела је 8. јула 1937. године. У дворани Народне скупштине, председник владе Стојадиновић ју је започео својим експозеом у коме је рекао све што је сматрао да треба да каже о предложеном конкордатском уговору. Присуствовали су чланови Одбора за Конкордат и многобројни посланици. Имајући у виду ситуацију у којој се налазио, Стојадиновић је покушао да буде тактичан и да на лукав

⁴⁶ М. Стојадиновић, *нав. дело*, 481-482.

⁴⁷ АЈ, з. Милан Стојадиновић, 37-23-182.

⁴⁸ Р. Радић, *Војислав Јанић (1890-1944): свештеник и политичар: поглед кроз аналитички прозор*, Београд 2018, 310-311.

⁴⁹ АЈ, з. Милан Стојадиновић, 37-24-189.

начин приволи опозицију да гласа за предложени закон.⁵⁰ Потписивање Конкордата је приказао као морално политичку обавезу, коју су његови претходници започели, те је само требало завршити започето. Такође, навео је да се у тексту закона предложи један члан који би Српској православној цркви, као и осталим признатим верама, још једном гарантовао потпуну једнакост и равноправност. Тиме би, сматрао је, била отклоњена тврдња да Српска Православна Црква долази у неповољнији положај од онога у којем се до тада налазила.⁵¹ Дебата о Конкордату у скупштинском одбору није започела одмах после Стојадиновићевог експозеа, већ се чекало на реакције међу одборницима.⁵²

Обољевање патријарха Варнаве

У том тренутку важно питање било је и здравље патријарха Варнаве, будући да се у току преговора око Конкордата и заседања одбора знало да је већ месец дана био у постели, те није ни присуствовао седницама. Први знаци његовог слабог здравственог стања, међутим, појавили су се 1930. године, када је устоличен. Мада је тешко прецизно утврдити када је болест постала озбиљна, већ почетком августа 1930. године могло се прочитати у домаћој штампи и билтенима да се Црква и народ моле за оздрављење патријарха. Уз то, знало се да је ради лечења често путовао по бањама у Србији.⁵³ У листу *Време*, на пример, објављено је да је патријарх боравио у Скопљу 1. августа 1930. године, где је отпутовао након устоличења у Пећи и ту боравио краће време због прехладе коју је добио на путу, те је одложен и његов повратак у Београд.

Исте новине су наговестиле да је брзо оздравио и да ће путовати 3. Августа, а житељи Скопља су му спремили свечан испраћај.⁵⁴ *Гласник Српске Православне Патријаршије* је такође известио о томе, написавши да се патријарх Варнава после кратке болести опоравио, напустио Скопље и отпутовао на одмор у Врњачку бању.⁵⁵ Вест о

⁵⁰ М. Стојадиновић, *нав. дело*, 483.

⁵¹ И. Мужич, *Католичка црква у Краљевини Југославији; Политички и правни аспекти Конкордата између Свете Столице и Краљевине Југославије*, Сплит 1978, 131-132.

⁵² М. Мишовић, *Затамњена историја- Тајна тестамената краља Александра и смрт патријарха Варнаве*, Београд 1994, 44.

⁵³ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 187.

⁵⁴ „Њ. Св. Патријарх враћа се у Београд у недељу“, *Време*, 1. август 1930.

⁵⁵ ГСПЦ, 3. август 1930.

повратку патријарха у Београд пренела је и *Политика*, наводећи да је тог јутра завршио боравак у Врњачкој бањи и у три часа отпутовао за престоницу.⁵⁶

Следећа вест која привлачи пажњу око патријарховог стања објављена је наредне, 1931. године, у *Политици*, која је известила читаоце да се патријарх Варнава после кратког одмора и лечења у Врњачкој бањи вратио у своју резиденцију у Београд.⁵⁷ Следеће, 1932. године, поново је био на одмору у Врњачкој бањи. Његови чести одласци на одмор и лечења показивали су да је био подложен честим прехладама, због чега није могао да буде присутан и у важнијим догађајима. С обзиром на то, и 1933. је чешће напуштао Београд. Ради одмора и лечења боравио је у Матарушкој бањи, где је био три недеље, вративши се за Београд због освећења темеља нове патријаршијске зграде, након чега је требало да крене на пут по земљи.⁵⁸

Детаљнији опис патријарховог стања објавила је *Политика* у октобру 1933. године, будући да се стање патријарха погоршало током путовања кроз Босну и Херцеговину, које га је толико уморило да се још у Тузли није осећао добро. На путу из Тузле у Бањалуку, у Теслићу му је позлило те се неколико часова ради одмора морао задржати у бањи Врућици. Бањски лекар др Алковић саветовао је чак да не продужује пут у Бања Луку, али се патријарх држао утврђеног програма и на своју одговорност наставио путовање.⁵⁹ Након дочека у Бања Луци, *Политика* је писала да је рано отишао на одмор, а да је ноћ провео јако тешко, јер му је још у току дана позлило, што га је спречило да присуствује ноћној литургији у Саборној цркви. Његово здравствено стање се све више погоршавало, те су усред ноћи позвана тројица лекара: др Ејуб Мујезиновић, др Панковић и др Петровић, који су после одржаног конзилијума утврдили да је патријарх боловао од болести црева.

Телесна температура је прелазила 38,5 степени, али су му лекари помогли да ноћ провео доста стабилније⁶⁰ и следећег јутра донекле опорави.⁶¹ Патријарх је лечење наставио на Универзитетској клиници познатог професора др Игњатовског, како наводи

⁵⁶ „Њ. Св. Патријарх у Београду“, *Политика*, 3. август. 1930.

⁵⁷ „Њ. Св. Патријарх Варнава се после кратког боравка у Врњачкој бањи вратио у Београд“, *Политика*, 1. септембар 1931.

⁵⁸ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 187.

⁵⁹ „Њ. Св. Патријарх због болести прекида пут и враћа се у Београд“, *Политика*, 2. октобар 1933.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Тог дана је био заказан пут у Јајце и Мркоњић Град, где су као замена отишли епископи Николај, Иринеј и Нектарије, а потом се вратили у БањаЛуку. Те вечери, у шест сати, била је литија, а потом се патријарх са пратњом вратио у резиденцију у Сремске Карловце („Повратак Њ. Св. Патријарха у Сремске Карловце, *Правда*, 3. октобар 1933).

лист *Време*. Према мишљењу лекара, његово стање није било алармантно и „није било места бризи“. Температура је била присутна и поред хитне интервенције, али све је указивало на то да ће се поправити за пар дана. Према препоруци лекара, посета је била забрањена како би се у миру опоравио.⁶²

Следећа вест везана за патријархово здравље јављена је само неколико дана доцније. Како је наводила *Правда*, патријарх је већ шест дана боравио на лечењу, на Првој интенрој клиници професора Игњатовског. Дуг и напоран пут кроз Босну и Херцеговину морао је нагло да прекине, јер је добио маларичне нападе на појединим органима. Температура је варијала, али му се стање ипак стабилизовало. Иако су посете биле забрањене, многи грађани су долазили на клинику, интересујући се за патријархово здравље. Према очекивањима лекара, др Игњатовског и др Буковала, међутим, требало је да се кроз неколико дана потпуно опорави.⁶³

Колико је било озбиљно стање патријарха Варнаве говори и вест коју је *Политика* објавила неколико дана касније. Наиме, тих дана била је одложена посета бугарских архијереја и бугарског националног Савета поводом измирења народа преко цркве. Нешто више о томе рекао је у својој изјави др Војислав Јанић, министар у пензији и потпредседник Националног Савета Југославије: „Разлог одлагања посете бугарских архијереја и Бугарског националног савета светског савеза за мир и пријатељство преко цркава, јесте озбиљна болест Његове Светости Патријарха Варнаве, који је иначе желео лично да учествује у дочеку своје браће бугарских архијереја. Као потпредседник нашег савета ја сам о томе известио софијског митрополита г. Стефана.“ Телеграм који је митрополит г. Стефан послао патријарху Варнави пак гласио је: „У моменту када се Бугарски национални савет светског савеза за мир и пријатељство преко цркава спремао да отпутује у Југославију да врати посету Југословенском националном савету и да понесе Вашој светости своја дубока поштовања, сазнао је с великим неспокојством за Вашу болест. Због тога Бугарски национални савет приноси топле молитве Свевишњем за брзо оздрављење Ваше Светости.“⁶⁴

⁶² „Њ. Св. Патријарх лако оболео“, *Време*, 4. октобар 1933.

⁶³ „Болест Њ. Св. Патријарха Варнаве“, *Правда*, 10. октобар 1933.

⁶⁴ „Посета бугарских архијереја одложена због болести патријарха Варнаве“, *Политика*, 14. октобар 1933.

Болест је узела маха

У жеку конкордатске борбе издвајају се два кључна момента. Први је да се патријарх Варнава већ месец дана налазио у постељи, а други да је истог дана када је Милан Стојадиновић подносио експозе у Београду почело ванредно заседање Светог архијерејског сабора, највишег органа Српске православне цркве. Патријарху је први пут позлило у јуну, после једног од састанака Сабора, а стање му се толико погоршавало да је све више изостајао са седница Синода.⁶⁵ Заседање Сабора је у његово име водио митрополит загребачки Доситеј.⁶⁶ У *Гласнику Српске Православне Патријаршије* је тим поводом дато следеће кратко саопштење: „У вези са болешћу Његове Светости Патријарха Господина Варнаве, Свети Архијерејски синод сазвао је хитно све чланове Светог Архијерејског Сабора у Београду. Сабор је отворен осмог овог месеца и према дневном реду, на седницама се расправљају важна црквена питања.“⁶⁷

Месец дана пре тога, на редовном заседању Светог архијерејског сабора, патријарх Варнава је саопштио да се на дневном реду налазе важна питања, нагласивши да ће архијереји решавати неспорна питања имајући у виду архијерејску заклетву коју су дали Српској православној цркви према канонским прописима. Дало се закључити да патријарх није био уверен да ће сви архијереји бити сложни у осуди Конкордата.⁶⁸ У међувремену су се догађаји све више убрзавали.

Влада је била одлучна у намери да Конкордат озакони; опозиција се повезала са ширим масама народа, црква је била упорна у своме ставу. Патријарх се разболео у жеку борбе између владе и Светог архијерејског сабора и више није могао да утиче ни на држање епископа ни на владу.⁶⁹

⁶⁵ Опозицију патријарху Варнави у самој цркви водио је епископ Иринеј Ћирић, чији је брат био Стеван Ћирић, председник Скупштине, један од најближих сарадника Милана Стојадиновића. Патријарха су подржавали епископ Доситеј, епископ браничевски Венијамин и митрополит сарајевски Петар, епископ Николај и други (Р. Радић, *нав. дело*, 314-315).

⁶⁶ М. Мишовић, *Српска црква и конкордатска криза*, Београд 1983, 69.

⁶⁷ ГСПЦ, бр. 11-12, 2. јул 1937.

⁶⁸ М. Мишовић, *Затамњена историја- Тајна тестаментa краља Александра и смрт патријарха Варнаве*, Београд 1994, 44.

⁶⁹ М. Стојадиновић, *нав. дело*, 531.

Према сведочењу патријарха Гаврила, почетком 1937. године здравље патријарха Варнаве се под овим околностима стално погоршавало. „Он је имао добро здравље“, написао је, „али је последњих година побољевао, жалио се на стомак. Његова црева била су лења и нису уредно функционисала. Ја ово наводим онако како је он то често мени и другима говорио. Он се иначе није довољно кретао, што је безусловно било потребно за његов организам. Радио је по цео дан непомичан у својој фотељи до дубоко у ноћ. Све је то остављало своје последице. Затим, што је главно, дошло је нервно оптерећење, које је још више погоршавало његово стање здравља. Под таквим приликама и свакидашњим секирацијама његова црева нису могла да врше своју улогу. Његово психичко стање, догађаји и борба са Конкордатом, просто су га мучили. Он је сваког дана све више слабио и просто венуо. Његов живот се брзо гасио.“⁷⁰

За патријарха је ова борба била велики терет, који га је стално спотицао. Питање Конкордата било му је нетачно представљено. Погрешно обавештаван, више је веровао него што је требало.⁷¹ У првом лекарском билтену о стању здравља патријарха Варнаве, објављеном од 10. јуна 1937. године, речено је следеће: „Последњих петнаест дана Његова Светост Патријарх г. Варнава осећао је, после умног и физичког напрезања, јаку главобољу. Главобоља се изражавала у виду јаких мигрена. Пре десет дана појавили су се симптоми надражаја бубрега без токсичких појава у крви и који су исчезли за неколико дана. У међувремену су се појавиле тегобе органа за варење које још трају. Опорављање је успорено тим што је његова Светост била на дијеталној исхрани дуже времена и што се уздржавала од хране. Последња два дана опште стање Његове Светости се умногоме поправило. Температура је 36.4, пулс 70 у минути, правилан крвни притисак нормалан. Анализа екстрата у крви нормална.“⁷²

Билтен су потписали професор А. Игњатовски, санитарски бригадни генерал др Рудолф Кобал и др Буковала Александар, шеф унутрашњег одељења Опште државне болнице. Стање патријарха је наредних дана варирало и није се наслућивало скоро оздрављење у тој мери које је наговештавано у лекарским билтенима.⁷³ Средином месеца наступила је криза, иако су лекари наговештавали побољшање када је патријарх затражио

⁷⁰ МПСГ, *нав. дело*, 107-108.

⁷¹ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 176

⁷² „Стање здравља патријарха Варнаве“, *Политика*, 10. јун 1937.

⁷³ М. Мишовић, *нав. дело*, 46.47.

да буде премештен у своју вилу на Топчидерском брду. О овоме је известила *Политика* у броју од 18. јуна. По савету лекара, а и по сопственој жељи, премештен је да би имао мир који му није могао бити осигуран у згради Патријаршије.⁷⁴ Иако су лекари констатовали побољшање, било је потребно дуже време мировања до потпуног оздрављења. У наредном билтену, поново су уздржано саопштили информације о стању болесног патријарха: „После јасног побољшања здравља Његове Светости последњих неколико дана, јуче 16. о.м. настало је лако погоршање, изражено стомачним тегобама. Међутим, данас 17. о.м. стање се поправило, али за потпуно оправљење биће потребно дуже време. Пулс 64, температура 36.2, дисање нормално. Да би Његова Светост била под бољим климатским околностима и за потпуно оздрављење, као и да би се избегла варошка врева, а по његовој личној жељи, преведен је у његову вилу на Топчидерском Брду. Његова Светост је подсталним лекарски надзором.“⁷⁵

Како је време одмицало, стање патријарха је варијало, те су се за његово здравље интересовали кнез Павле и кнегиња Олга са Брда код Крања, и краљица Марија из летовалишта у Милочеру, као и Милан Стојадиновић, који је свог шефа кабинета послао у Патријаршију.⁷⁶ У билтену од 24. јуна наведено је да је код патријарха констатовано суб-акутно желудачно-цревно оболење са бубрежним и живчаним надражајем. Болест је била озбиљна, али лекари још увек нису сматрали да је стање алармантно.

Билтен су потписали осам врхунских доктора наука, од којих је један био из Прага: др Симеон Попов, др Александар Буковала, доцент др Бранко Станојевић, санитарски бригадни ђенерал др Рудолф Кобал, проф. др Александар Игњатовски, др Д. Т. Николајевић и проф. др Пелнарж.⁷⁷

⁷⁴ Патријархова вила се налазила на најсунчанијој падини Топчидерског брда, неколико десетина метара изнад Господарске механе. Била је окружена великим разлисталим дрвећем, ружама и зидом. Кроз двориште су пролазили само лекари који су се свакодневно састајали због заједничког прегледа патријарха и ради издавања билтена о његовом здрављу. Вилу је посећивао и загребачки митрополит Доситеј, затим „лични момак“ патријархов, шофер и два болничара. Билтени су били једини начин да се сазна о стању болести Његове Светости и њеном развоју. Јер, лекари су се држали врло резервисано у давању обавештења, желећи мало шта да кажу („У вили у којој болује Његова Светост патријарх Варнава влада потпуни мир“, *Време*, 27. јун 1937).

⁷⁵ „За потпуно оздрављење Његове Светости патријарха биће потребно дуже времена“, *Политика*, 18. јун 1937.

⁷⁶ М. Мишовић, *нав. дело*, 46.

⁷⁷ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 188.

Крајем јуна су лекарски билтени, иако прилично уздржани, оптимистички најављивали побољшање здравља патријарха Варнаве, о чему је *Време* детаљно известило, објавивши чак кратак дијалог са лекарима:

„Јуче смо се ипак обратили једном од лекара молбом:

- Да ли се побољшава стање Његове Светости патријарха ?

- Да, али ако желите нешто детаљније да дознате обратите се др Игњатовском који је председник лекарског конзилијума за издавање билтена о стању болести Њ. Св. Патријарха.

- Да ли оптимистички пратите развој болести?

- Њ. Светости потребан је мир. Апсолутан мир! Њега горе на Брду не може нико да посети. Све су посете забрањене у интересу правилног развоја његове болести.

- Господине докторе, приликом ваших посета да ли Његова Светост говори?

- Онда смо се обратили председнику конзилијума лекара који лече Њ. Св. Патријарха Варнаву, г. др Игњатовском. Он је одговорио као и његов колега с конзилијума:

- Ми смо за данас већ издали билтен, издаћемо и сутра нови билтен из ког се јасно види стање болести.

- А да ли нам можете рећи нешто о досадашњем току болести Њ. Св. Патријарха и изгледима за оздрављење?

- Причекајте још два три дана. Онда ћемо за јавност предати потпуне податке о стању и развоју болести.“⁷⁸

Стање патријарха Варнаве било је несумњиво лоше и погоршавало се. Српска црква је била забринута, као и народ, који се све више интересовао какав ће бити исход. Послове оболелог патријарха преузео је митрополит Доситеј, његов заменик и потпредседник Светога синода, који му је помагао у црквеним питањима и који се током болести бринуо о патријарху.⁷⁹ У интервјуу датом *Правди* обавестио је јавност о стању

⁷⁸ „Лекари се уздржавају да дају ма каква обавештења о стању болести Његове Светости“, *Време*, 27. јун 1937.

⁷⁹ „Њему мора да се ода највише признање у овој тешкој борби. Он је целу кампању Конкордата водио врло умешно, чувајући интересе Српске цркве. Против њега су употребљавани многи памфлети од стране присталица Краљевске владе, на које он није ображао пажњу. Водио је српску цркву до краја, иако је патријарх Варнава био одсутан због болести. Он је био свакодневно поред њега и једини који је са њим комуницирао. Старао се да све што се тичало Патријарха спроведе са великом савесношћу“ (МПСГ, *нав. дело*, 110).

болести патријарха, рекавши: „Да, Његова Светост је заиста болестан. Тежак је болесник и лечење ће подуже трајати. Али надајмо се у Бога и све ће добро бити. Он је издвојен и пошто му је потребан мир, у његову болесничку собу не улази нико други, осим лекара и понеки пут, њега. Патријарх се стално интересује о нашим пословима, али му о томе врло мало говоримо како се не би узбуђивао. Трудимо се на сваки начин да му осигурамо потребан мир. У његовој одсутности, по одлуци Светог Синода, Ја обављам његове послове и молима вас нагласите да послови у Патријаршији нису нимало у застоју. Све иде својим нормалним током. Истина је да народ страхује за његово лечење, мисли да му се не поклања довољна пажња. Али ја вас уверавам да је он под таквим лекарским надзором какав се само пожелети може. Довели смо и специјалисту из Прага, познатог професора г. др Пелнаржа, који је преkjуче са нашим докторима одржао конзилијум и синоћ, потпуно задовољан напустио Београд, пошто његово присуство, поред наших еминентних лекара, није више потребно.“⁸⁰

За здравље патријарха се подробно интересовао и кнез Павле, наредивши своје ађутанту генералу Жарку Мајсторовићу да га лично посети.⁸¹ Тог дана патријархову вилу на Топчидерском брду посетио је и председник Владе Милан Стојадиновић, па је вест о томе, уз велику фотографију патријарха Варнаве, *Време* објавило на првој страни, напомињући да су премијера у вили сачекали лекари који лече патријарха и дали детаљна обавештења. Стојадиновића је у вили сачекао митрополит Доситеј коме је премијер изразио жељу за што скорије оздрављење патријарха Варнаве.⁸² Милан Стојадиновић је имао детаљне информације не само о току патријархове болести већ и о сваком потезу црквених кругова, али је на Топчидер отишао ради стицања повољног утиска у јавности, како би барем донекле смирио узаврелу ситуацију, будући да се приближавао почетак скупштинске дебате о Конкордату.⁸³

У *Гласнику Српске Православне Патријаршије* патријархово стање је крајем јуна описано следећим речима: „Његова Светост Патријарх провео је ноћ мирно. Температура нормална, пулс 78. Појављују се предзнаци могућности узимања хране.“ Већ сутрадан је

⁸⁰ „Митрополит г. Доситеј даје нам обавештење о болести Његове Светости“, *Правда*, 27. јун 1937.

⁸¹ „Његово Краљевско Височанство Кнез Намесник Павле интересује се за здравље Његове Светости Патријарха Варнаве“, *Политика*, 27. јун 1937.

⁸² „Шеф кабинета председника владе у Патријаршији“, *Време*, 27. јун 1937.

⁸³ М. Мишовић, *нав. дело*, 47.

објављен прилично опширан билтен, према коме је патријархово стање остало непромењено.⁸⁴ Међутим, једна изјава лекара сведочи да је патријарх пет недеља пре тога консултовао свог лекара због честих главобоља и потешкоћа у варењу. Лекар је констатовао велику замореност и знаке хроничног желудачног цревног катора, саветујући га да ограничи рад, смањи пријем посетилаца и успостави регуларну исхрану. Међутим, патријарх није послушао савет лекара, наставивши са својим напорним текућим обавезама што је резултирало погоршањем здравља. У року од неколико дана развио се комплекс акутног запаљења стомака и црева, који је изазвао потпуну одбојност ка уношењу хране, јако варење у стомаку, повраћање, крварење и грчење дијафрагме. И најмањи физички напори су погоршавали ове тегобе. Нормалан начин исхране је постао немогућ, јер је ово дијагностиковано као акутно оболење органа за варење са реперкусијом на функције бубрега и јетре. Такође, била је дијагностикована дизентерија, јер је патријарх још 1933. године, после напада камена у бубрегу, преживео суб-акутан колитис. Све ово довело је до смањења отпорности организма, оронулости услед напорног рада и нерегуларне исхране, док је присуство депресије допринело да се ова узрочна болест развија већом брзином.⁸⁵ Судећи по садржајима билтена који су објављивани наредних дана, није било промена патријарховог здравља. Оптимизам је кратко трајао, а у билтену од 2. јула се могла прочитати вест да патријарх још увек не може да прима храну. Био је веома исцрпљен дуготрајним неузимањем хране, а остало је неостварено и очекивање лекари да ће ускоро престати са њеним вештачким убризгавањем хране. Др Игњатовски није имао ништа ново да каже, јер промена на боље очигледно није било: „Храну болесник, нажалост, још увек не може да поднесе.

На велико убеђивање и старање своје околине, патријарх је покушао да прими бар мало бујона, а три је недеље како то непрекидно траје.“⁸⁶ Три дана касније, лекари су прогнозирали побољшање, али је *Време* 7. јула објавило да се стање патријарха претходног дана знатно погоршало. Наступиле су живчане компликације, које су веома забринуле лекаре. Тог дана посетило га је више епископа који су се налазили у Београду и изразили велику забринутост. Ноћ са патријархом провели су др Буковала и митрополит

⁸⁴ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 190.

⁸⁵ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 190-191.

⁸⁶ „Патријарх још увек не може да прима храну, зато га и даље хране вештачким путем“, *Политика*, 2. јул 1937.

Доситеј.⁸⁷ Конзилијум лекара, проширен са два професора Медицинског факултета, састао се 7. јула у патријарховој вили и закључио да се стање здравља болесника „утолико променило да слабије прима храну и показује опште знаке астеније⁸⁸ и апатије⁸⁹, поред лаких појава запаљења периферичних живаца.“ Патријарха је тог дана погледао и специјалиста др Пелнарж, професор Прашког универзитета, који је нагласио да ће се компликације удвостручити, ако се такво погоршање настави.⁹⁰

Из приложене штампе и појединих билтена видљиво је да је о Патријарховој болести писано само оно најосновније, тачније да су саопштаване само најнужније информације. *Политика* је тих дана писала да је у Патријаршији владала општа утученост и забринутост. Таква атмосфера преносила се на вернике, који су упућивали многе молитве за оздрављење Патријарха.⁹¹ Влада је такође с посебном пажњом пратила ток болести, свесна озбиљности ситуације. Поједини министри, Милан Стојадиновић, кнез Павле и Краљевски дом стално су се интересовали за ток и развој болести.⁹²

Пошто су изгледи за оздрављење патријарха били све мањи, позвана су на консултовање и двојица бечких лекара специјалиста, о чему је писала и *Политика*. Иако је др Пелнарж, професор Универзитета у Прагу, изразио могућност да се стање које је затекао, може додатно искомпликовати, тражен је савет и других стручњака, те су у Београд, на позив родбине, допутовали чувени професор Бечког универзитета, г. др Епингер и његов колега др Хоф.⁹³ Ујутру, 8. јула, на Топчидерском брду састао се конзилијум од девет лекара специјалиста за разне болести, међу којима су и ова двојица бечких лекара. После детаљног прегледа и дугог саветовања, изнето је мишљење о стању болесника и издато заједничко саопштење према коме је код оболелог патријарха постојао „општи поремећај органа“. Закључено је да „под досадашњом терапијом обољење иде ка

⁸⁷ „Болест Његове Светости Патријарха се погоршава - појавиле су се живчане компликације”, *Време*, 7. јул 1937.

⁸⁸ Астенија је симптом који представља хроничну исцрпљеност организма и поспаност који се не поправљају ни након одмарања. Обично је узрокована психичким променама као што је депресија, срчаним неурозама и дуготрајним бригама, <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Астенија>.

⁸⁹ Психичко је стање без страсти и афеката, карактерисано неузбуђеношћу и незаинтересованошћу, <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Апатија>.

⁹⁰ М. Мишовић, *нав. дело*, 46-47.

⁹¹ И. Мужих, *Католичка црква у Краљевини Југославији; Политички и правни аспекти Конкордата између Свете Столице и Краљевине Југославије*, Сплит 1978, 74-75.

⁹² В. Глушац, *Православље и конкордат критички осврт на последње догађаје*, Београд 1937, 62-63.

⁹³ Специјалиста за унутрашње болести, који је лечио и румунску краљицу Марију и један од најчувенијих бечких психијатара („Позвана су два професора бечког универзитета“, *Политика*, 8. јул 1937).

побољшању. Узрок обољења је поремећај стомака и црева алиментарне природе. Промене у психичком стању болесника не постоје, стање је још увек озбиљно али пружа наде за оздрављење.“ Саопштење је потписало свих девет специјалиста.

Тог дана су у исто време заседала два тела од чијих ће одлука зависити даљи ток политичких догађаја. У поподневним часовима почела је седница скупштинског Одбора за Конкордат на којој је Стојадиновић поднео цитирани експозе. Истог поподнева су се архијереји Српске православне цркве састали на ванредном заседању Светог архијерејског сабора.⁹⁴ Сукоб око Конкордата достигао је, међутим, врхунац у другој половини јула 1937. године.

Милош Московљевић,⁹⁵ је 18. јула 1937. године забележио да је политичка ситуација почела да добија другачији обрт: „Сад се све покреће око Конкордата и око патријархове болести. У одбору је конкордат примљен с једним гласом већине. Поп Јанић и архимандрит Никон гласали против, те су искључени из клуба ЈРЗ. У понедељак Конкордат долази пред Скупштину, а истог дана предвече биће молебствије и поворка кроз варош за оздрављење Варнаве.“⁹⁶ У тој верској акцији, која је окупила више од двадесет организација националних друштава и удружења, доводећи огроман број верника у београдске храмове, није било тешко уочити да је то била политичка демонстрација против Конкордата. Без обзира што окупљању дата духовна форма, присуство представника политике је несумњиво показивало политички карактер тога скупа.⁹⁷

Расправа о ратификацији започела је 19. јула у Народној скупштини. Архијерејски Синод је тог дана донео одлуку да министри и народни посланици који су гласали за Конкордат буду предати црквеном суду Архиепископије београдско-карловачке, што је значило да до његовог решења буду искључени из свих црквених почести. Поред девет министара и четрнаест народних посланика, на списку је био и Милан Стојадиновић.⁹⁸

⁹⁴ М. Мишовић, *нав. дело*, 48-50.

⁹⁵ Милош Московљевић (1884-1968), српски лингвиста, филолог, политичар и министар, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Милош_Московљевић.

⁹⁶ Р. Радић, *нав. дело*, 320.

⁹⁷ Председник Народне скупштине Стеван Ђирић, министар просвете Добривоје Стошовић и сенатор Светозар Томић (М. Мишовић, *нав. дело*, 49-50).

⁹⁸ АЈ, ЦПБ, 38-70-194.

Истог тог дана, организован је велики молебан за болесног патријарха у Саборној цркви и литија, којој је Управа града Београда забранила пролазак кроз градски центар. Литија је требало да прође кроз Кнез Михаилову улицу, у време кад је она била пуна шетача. Поворка је могла да иде Васином и Коларчевом улицом па преко Теразија ка Славији.⁹⁹ У немогућности да спречи изгласавање Закона о конкордату, Српска православна црква је ипак организовала литију, која је поред црквеног карактера, у форми молебана и молитве Богу представљала протест против режима.¹⁰⁰ Организатори литије су хтели да по сваку цену прођу кроз Кнез Михаилову улицу, али су њени учесници наишли на јак отпор жандармерије која је у неколико наврата покушавала да растера разјарену масу људи. Мада је пало више удараца пендреком, није било „проливања крви“, како се касније тврдило. Воја Јанић је такође добио неколико масница.¹⁰¹ Највећу пажњу је изазвао случај рањеног епископа шабачког Симеона, због чега је овај велики протест добио назив *Крвава литија*.¹⁰² Влада је истицала да је догађај преувеличан, да су наводно постојале тврдње очевидаца да је епископ био претучен и да му је митра (владичанска круна – прим. А. Ђ.), била изгажена, али да је у питању била само политичка кампања против ратификације Конкордата.¹⁰³

У међувремену, билтен о стању патријарха који је чак излазио и два пута дневно, био је све неповољнији. Иако су се његови састављачи састављачи трудили да у кратке извештаје унесу мало оптимизма и наде за оздрављење, није се могла прикирити озбиљност ситуације и немоћ лекара. Тог дана када је Скупштина почињала са претресом Конкордата, изашао је кратак и сажет билтен:

„У стању Његове Светости нема великих промена, осим што су се јавили знаци надражаја горњих путева за дисање, са нешто повећаном температуром.“¹⁰⁴ Саопштења конзилијума лекара 9, 10. и 11. јула помињала су амплитудне промене. Међутим, 12. јула излази билтен у коме лекари бележе побољшање патријарховог стања: „У стању Њ. Св.

⁹⁹ М. Стојадиновић, *нав. дело*, 534.

¹⁰⁰ Б. М. Митић, *Српска црква у југословнеској Краљевини: патријарх Варнава и његово доба*, Београд 2018, 76-77.

¹⁰¹ АЈ, ЦПБ, 38-70-191-194.

¹⁰² Према тврђењу митрополита Гаврила, епископ Симеон је био само огребан, али је цела ствар преувеличана ради борбе против Стојадиновића (МПСГ, *нав. дело*, 111-113).

¹⁰³ АЈ, ЦПБ, 38-70-191-194.

¹⁰⁴ М. Мишовић, *нав. дело*, 60-61.

Патријарха Варнаве јуче је забележено побољшање. Претпрошлу ноћ болесник је провео доста мирно и скоро пет часова спавао. Лекарски конзилијум састао се синоћ у вили Њ. Св. Патријарха и после једночасовног прегледа издао је билтен у коме се нарочито констатује да је болесник природним путем почео да узима храну. У развоју болести битан моменат.¹⁰⁵ Иста охрабрујућа вест објављена 14. јула у *Политици*, која је писала да је патријаху боље и да се очекује напредак: „Преокрет ка побољшању који је настао пре три дана, како смо обавештени у Патријарховој околини, и даље је без промена. Узео је на природан начин, прилично хране. Прво је добио пасиране пиринчане супе, мало бундеве и компота. Пошто је много ослабио и изнурен, нарочито се пажња обраћа исхрани. Синоћ није за штампу издат лекарски билтен. То се тумачи као добар знак.“¹⁰⁶

Побољшање је трајало неколико дана и улило наду у оздрављење, али је већ 21. јула, управо када је изгледало да иде на боље и да опасност полако ишчезава, наступило неочекивано запаљење плућа, о чему је *Политика* одмах известила: „Од пре два дана су се јавиле компликације органа за дисање у облику хипостатичне пнеумоније са обе стране, услед чега је срце почело да попушта. Максимална температура 39,2, пулс 130, слаби. Болесник је у лакој заносу. Опште стање врло озбиљно.“¹⁰⁷

Смрт патријарха Варнаве

Гашење патријарховог живота започело је 23. јула око 14,00 часова. Један од лекара је казао: „Помоћи више нема, плашим се да га више ништа не може спасити.... Можда данас, најкасније ноћас. То ће бити Његова последња ноћ.“

Предвече су лекари констатовали да је патријарха Варнаву напустила снага, а исход се могао предосетити.¹⁰⁸ Драматични догађаји распламсавали су се још више, јер се у Народној Скупштини водила оштра дебата о Конкордату. Изгласан је већином гласова: од 293 посланика „за“ су гласала 172, а остали су били против.¹⁰⁹

¹⁰⁵ „Њ. Св. Патријарх Варнава отпочео је да узима храну“, *Време*, 12. јул 1937.

¹⁰⁶ *Политика*, 14. јул 1937.

¹⁰⁷ „Болест поглавара српске православне Цркве“, *Политика*, 23. јул 1937.

¹⁰⁸ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 195.

¹⁰⁹ М. Стојадиновић, *нав. дело*, 536-537.

Дан након усвајања Конкордата у Скупштини, дневни листови су се појавили са црним, крупно уоквиреним насловима на правим странама, објављујући смрт патријарха Варнаве, који је умро у поноћ између 23 и 24. јула, верованто не сазнавши да је Конкордат изгласан и да је Стојадиновић одмах после тога одлучио да га стави у стање мировања.¹¹⁰ Тешка болест која је на крају однела победу и пред којом су лекари специјалисти били немоћни, постала је део политичке кризе која је тих дана нагризала Југославију.¹¹¹ Уочи патријархове смрти, поред постеље су читане молитве, а у кући су се окупили његови пријатељи, угледни књижевници, рођаци и најближи сарадници. На вест да је умро, Милан Јовановић Стоимировић је забележио следеће: „Тако он уђе у политичку историју Југославије и показа на какав је отпор готов наш човек када му се учини да је Српство угрожено.“¹¹²

Патријарх Гаврило Дожић је у својим успоменама детаљно описао колико света је присуствовало сахрани: „Смрћу патријарха Варнаве свет је био затечен. Жалост је свуда овладала, а Црква је донела брзу одлуку да се блаженопочивши патријарх Варнава сахрани у цркви Светога Саве на Врачару. Његово тело је било изложено у Саборној цркви, где је долазио силан свет и то у великим групама из унутрашњости. Из свих српских покрајина пристизале су делегације. Сви су желели да се поклоне телу блаженопочившег патријарха Варнаве и да се сви заједнички помоле Богу за његову намучену душу. Тако исто да му дају последњу пошту и захвалност.“¹¹³ Црква је организовала сахрану о свом трошку и у својој организацији. Захтевајући од Министарства унутрашњих послова да не учествује у обезбеђивању реда и дисциплине приликом сахране, гарантовала је да ће сама одржавати ред о коме су бринула разна патриотска друштва, пре свега Народна одбрана.¹¹⁴ Овако је гласио текст посмртнице Светог синода о патријарховој смрти:

„Његова Светост Архиепископ пећки, митрополит београдско-карловачки и Патријарх српски Варнава примивиши свете тајне Причешћа, Покајања, 23 овог месеца у 24 часа у вили на Топчидерском Брду у Београду у 58 години живота, предао је своју мученички напаћену побожну душу Господу Богу коме је као ревности свештено-монах,

¹¹⁰ И. Мужич, *нав. дело*, 101-102.

¹¹¹ М. Мишовић, *нав. дело*, 69-70.

¹¹² В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 195.

¹¹³ МПСГ, *нав. дело*, 112-113.

¹¹⁴ Р. Радић, *нав. дело*, 333-334.

епископ, Митрополит и Патријарх Српске православне Цркве предано служио пуне 32 године. Земни остаци блаженоупокојеног Патријарха пренесени су у овдашњи Саборни свети храм где ће и опело извршити. Сахрана ће се обавити после опела истог дана. Блаженоупокојеном Патријарху нека Господ Бог дарује у Царству Небеском рајско насеље и покој намученој души и телу. У име ожалашћене Српске Православне Цркве Свети Архијерејски Синод.“¹¹⁵

У свим новинама се 25. јула на првим страницама могло читати о животу и улози патријарха Варнаве током његовог столовања. Каква је била атмосфера међу Београђанима, *Политика* је овако известила: „Београд је јуче био утучен смрћу патријарха Варнаве и завијен у црно. Чаршија је била затворена ујутро и остала је затворена преко целог дана, мада је била субота. Без икаквих сугестија са стране, сопственици београдских радњи, без обзира којој вери припадају, затворили су радње, истакли црне заставе, а у излоге оставили портрет патријарха Варнаве у црним оквирима. Многи су излози били декорисани у црним бојама, а у неким је горело кандило.“ Црне заставе су биле истакнуте и на надлештвима и на приватним кућама. Многе Београђанке долазећи у цркве нудиле су свештеницима своје услуге у припремању драперија за декорисање цркава. Велики број грађана београдских носи црни флор око рукава.“¹¹⁶

Последње речи које је блаженопочивши патријарх Варнава изговорио у својим последњим сатима живота, пренео је епископ далматински др Иринеј Ђорђевић. Он је пре тога боравио у Америци, где је био у службеној црквеној мисији. Тих дана се није одвајао од патријархове виле, па је присуствовао и последњим часовима патријарховим:

„Прексиноћ док сам био у болесничковој соби, изненадио се што сам већ стигао из Америке и упитао ме је:

- Како је у Америци?

А одмах затим:

- А како тамо наш народ?

Јуче око 4 сата поподне, три пута ме је кажипрстом задржавао и покушавао да говори, али није могао да изговори ниједне речи: усне су се кретале али гласа није било...

¹¹⁵ Посмртница, *Политика*, 25. јул 1937.

¹¹⁶ „Народ клечи и плаче пред одром свог патријарха“, *Политика*, 25. јул 1937.

Било је око 9 часова када је патријарх Варнава проговорио своје последње речи:

- Воде... Воде...“¹¹⁷

Сахрани су присуствовали и људи са врха и из жиже јавности. Један од говорника на погребу био је Илија Трифуновић Бирчанин, а једини страни изасланик који је лично присуствовао погребу био је дипломатски представник немачког Рајха, Виктор фон Херен, који је изјавио саучешће и Синоду. Римокатоличка црква није послала свог представника на сахрану.¹¹⁸

Према неким изворима, кнез Павле првобитно није хтео да присуствује погребу,¹¹⁹ а малолетног краља Петра II је требало да заступа први ађутант, генерал Христић. Милан Стојадиновић је у име владе писмено изјавио саучешће.¹²⁰ Представници режима су страховали да ће присуством и учешћем на опелу изазвати антивладине демонстрације, па су избегли могућу непријатност. Милан Стојадиновић је саветовао и министра војске да не присуствује погребу, те да војска сачува став неутралности.¹²¹ Кнез Павле Карађорђевић је ипак дошао да ода почаст патријарху у Саборној цркви, али га пред црквом нико није сачекао. У цркву је ушао у пратњи команданта града, генерала Војислава Томића, и стао пред изложени ковчег.

Свештеник је принео две свеће генералу Томићу, не лично кнезу, јер таква су правила била. У обрнутом случају би се сматрало за личну увреду кнеза.¹²² Према другој верзији, архијереји су отворено увредили кнеза Павла када је дошао да се поклони покојнику. Наводно је погнуте главе, лаганим кораком пришао ковчегу и целивао га, оставши неколико тренутака. Затим је клекнуо с десне стране ковчега и остао неколико минута у ћутању и молитви. Када је устао, тугор Саборне цркве предао му је на једном

¹¹⁷ „Последње речи патријарха Варнаве“, *Политика*, 25. јул 1937.

¹¹⁸ АЈ, Милан Стојадиновић, 37-46-30-1203-1206.

¹¹⁹ Намесник Иво Перовић је био на одмору у Швајцарској, а намесник Раденко Станковић на свом добру ван Београда.

¹²⁰ „Ваше Високо преосвештенство, у тренутку када је српска црква претрпела тежак губитак смрћу Његове Светости патријарха Варнаве, част ми је упутити Вама и светом Синоду у име Краљевске Владе као и у моје лично изразе искреног саучешћа. Пред одром Његове Светости Краљевска Влада, надахнута искреним поштовањем и најбољим жељама према Српској православној цркви, учествује у њеном болу за Високим црквеним поглаваром, једним од оних српских свештеника, који су своје снаге посветили, добру своје Цркве и свога народа. Са тим осећањима, молим Ваше Високо преосвештенство, да изволи примити уверење мог одличног поштовања. Др М. М. Стојадиновић, с.р.“ (Изјава саучешћа председника владе Милана Стојадиновића).

¹²¹ АЈ, Милан Стојадиновић, 37-46-30-1203/1206.

¹²² Р. Радић, *нав. дело*, 333-334.

послужавнику велику свећу, коју је кнез лично запалио и ставио изнад патријархове главе. Те две контрадикторне приче сведоче да су несугласице српске цркве са кнезом Павлом биле у том тренутку велике, пре свега због Конкордата.¹²³

Народ је вест о смрти патријарха тешко погодила. Стизале су изјаве саучешћа из свих делова земље. Вест о смрти Поглавара српске православне цркве Варнаве изазвала је у Нишу највећу потиштеност. Чим је обавештено нишко свештенство, а цркве су почеле да звоне. Радње су биле позатваране. Цело православно Скопље такође је примило ту вест са великим жаљењем. Љубљана је осванула уз непрестано звоњење звона на православној цркви у Тиволи. Изјаве саучешћа стигле су и из Новог Сада, Сремских Карловаца, Куршумлије, Цетиња, Бања Луке, Сарајева, Вршца, Крагујевца, Краљева и из многих других градова...¹²⁴ У новинама су објављивани текстови о животу и величини патријарха Варнаве. *Југословенска застава* из Осиека писала је у броју од 25. јула: „Ниједан црквени поглавар није задржан у тако дубокој успомени међу православним масама, као што је то покојни патријарх Варнава, који је био у сталном додиру са верницима.“¹²⁵ *Грађанин* из Пожаревца је у броју од 25. јула на првој страни донео извештај о смрти Патријарха Варнаве: „Нема више оне горостасне појаве коју је могао дати само наш народ. Али је зато ду његово дело, ту је Његов дух. Када се буде писала историја Југославије, златним словима ће бити уписана и улога српске цркве. А на челу цркве српске у највећем напону њеног конструктивног рада био је пуних седам година Блаженочивши Патријарх Варнава.“¹²⁶ *Јутарњи лист* из Загреба пренео је вести у броју од 28. јула, обавестивши и о распореду погребца Патријарха Варнаве.

Известио је да ће после опела у име Архијерејског сабора и Српске православне цркве говорити један члан Синода, као и да су католици из Загреба упутили следеће саучешће Св. Синоду: „Молим да изволите примити искрено дубоко саучешће Југословена католика, на трагичној смрти Њ. Св. Патријарха Варнаве. Сви честити Југословени деле ваш бол. Вечна му памјат! Свевишњи Бог нека суди.“ Лист је нагласио да је телеграм саучешћа дао др Антон Корошец, министар унутрашњих послова.¹²⁷

¹²³ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 196-197.

¹²⁴ „Изјаве саучешћа“, *Политика*, 25. јул 1937.

¹²⁵ АЈ, ЦПБ, 38-149-296.

¹²⁶ АЈ, ЦПБ, 38-149-296, „*Домаћа штампа Дунавске бановине*“.

¹²⁷ АЈ, ЦПБ, 38-149-296, „*Домаћа штампа Савске бановине*“.

Гласине о тровању патријарха Варнаве

Те ноћи када је усвојен Конкордат и кад је Милан Стојадиновић у Народној скупштини изложио свој експозе посланицима, патријарх Варнава је умро после непуна два месеца борбе и лежања у болесничком кревету. За та два месеца лекарски конзилијум је утврдио да је имао проблема са радом бубрега и функционисањем желуца, јер је минимално узимао храну. Чињеница да је боловао током конкордатске кризе и да је умро у тренутку када је изгласан Конкордат, допринела је ширењу гласина у народу да је био отрован.¹²⁸ С обзиром на то да је ова сумња ширена од почетка јула 1937. године наређена је истрага. Лекарска комисија је потом званично утврдила да је патријарх Варнава умро од туберкулозе. Многи су пак савременици били мишљења да је тешка и исцрпљујућа конкордатска борба истрошила ионако исрпљено тело патријарха Варнаве. Председник владе Стојадиновић енергично је протествовао против гласина о тровању и владиној одговорности, тврдећи да је патријарх био изолован од спољног света и да нико није улазио у његову собу без дозволе митрополита Доситеја. Из тог разлога, патријарх је могао бити отрован једино пре него што је легао у постељу. Штавише, навео је две верзије које су њему самом биле познате о могућем тровању.

Прву коју је чуо, наводно му је пренео свештеник Љубомир Шћепановић, близак патријарху и задужен за надзор над економским пословима. Сумњу је свалио на два руска емигранта, патријарховог куvara и јеромонаха Арсенија, наводећи да су мистериозно нестали после смрти патријарха.¹²⁹

У патријарховој близини се иначе налазило доста руских емиграната, од болничара, куvara до личног секретара и биографа. Патријархови рођаци су по његовој жељи покушавали да удаље неке монахе, руске емигранте, али су они остали, иако им је био забрањен приступ у собу.¹³⁰ Када се патријархово стање погоршало и када је хитно пребачен у вилу на Топчидеру како би имао мир, епископ Доситеј није дозвољавао чак ни рођацима да улазе у собу у којој је лежао. Једини приступ имали су лекари: др Игњатовски,

¹²⁸ Б. М. Митић, *нав. дело*, 86-87.

¹²⁹ В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 195-197.

¹³⁰ Р. Радић, *Живот у временима: ГаврилоДожић 1881-1950*, Београд 2006, 172-173.

болничар Петар Переверзев и болничарка Марија Ракитина. Оно што се може издвојити као значајан податак јесте да је влада касније потврдила вест да је патријарх јео из једне старе порције, тзв. мањерке, али је патријархов кувар Иван Козлов демантовао је ту тврдњу 1960. Године, рекавши: „Патријарх никада није јео из некалаисане војничке мањерке.“¹³¹

У другој верзији, осумњичена личност био је Бошко Богдановић, једно време био шеф одељења у Централном пресбируу Министарског савета, а касније помоћник министра просвете и патријархово кумче. Пошто су се те гласине шириле и дошле до њега, он их је демантовао, говорећи како има много непријатеља и да је у питању пакосна измишљотина његових противника.¹³² Тих дана могле су се чути и друге теорије завере о тровању патријарха Варнаве. Према једном поверљивом извештају, куцаном машином са иницијалима Р. Ј., „народни посланик Милан Божић, члан Југословенске националне странке, изјавио је да једна група посланика спрема интерпелацију на министра унутрашњих послова поводом болести Његове Светости патријарха Варнаве. У тој ће интерпелацији тражити да се поведе истрага о поводом сумње да је Патријарха отровао његов лични момак по наговору неких лица изван Патријаршије.“ Божић је пак тврдио како у Патријаршији чврсто верују да је патријарха отровао његов лични момак, да је због тога смењен са своје дужности и да га држе под присмотром. Навео је и да једно лице из Патријаршије врши истрагу поводом тог случаја.¹³³ Новинари су покушали да од бечких професора сазнају нешто више о стању патријарха, али је др Епингер био више него уздржан. „Сем онога у билтену не могу више ништа да вам кажем“, гласио је његов одговор.

Лекари су остали уздржани и након одласка у Аустрију, не желећу да кажу ништа више од онога што су већ рекли у билтенима, што је још више подстакло приче да је патријарх Варнава отрован.¹³⁴

Почетком 1938. Године, када је влада Милана Стојадиновића спровела истрагу поводом смрти патријарха Варнаве, у београдском Окружном суду био је саслушан и др Б. Станојевић. Његово сведочење је касније уништено, са многим другим сведочењима,

¹³¹ Р. Радић, *нав. дело*, 172-173.

¹³² В. Ђ. Мишина, *нав. дело*, 195-197.

¹³³ М. Мишовић, *Српска црква и конкордатска криза*, Београд 1983, 71-73.

¹³⁴ М. Мишовић, *нав. дело*, 71-73.

али је сачуван препис саслушања, захваљујући једном ревносном судском чиновнику. Он је пред истражним судијом Драгољубом Аврамовићем изјавио да је конзилијум констатовао поремећај органа за варење, али да није нађен прави узрок тог поремећаја. Тадашњи патријархов штићеник Живко Пејатовић¹³⁵ у истрази је рекао да је патријарх био отрован неком врстом олова, преко хране, те да су му ту изјаву потврдили професор Буковала и генерал Кобал. Такође, сумњао је на „момка“ Глигорија, који је лично носио храну патријарху у собу, тачније од лифта до патријарха, и први је пробавао храну. Те тенденције може да потврди информација да се Глигорије касније није појавио на патријарховој сахрани, него је нестао из Београда. Све материјале о истражном поступку сакупио је др Корошец и потом су нестали заувек.¹³⁶

Поред патријарха у вили на Топчидеру био је и епископ браничевски Венијамин, као и лични пријатељ санитарски генерал Рудолф Кобал. Сви су веровали да је патријарх отрован, што је била „јавна тајна“.¹³⁷ Постоји још једна верзија која каже да је трован прахом од туцаног дијаманта. Ово је касније потврдио Ђорђе Рош, један од чланова стручне лекарске комисије, задужене да изврши аутопсију.¹³⁸

Он је био велики патриота и херој Првог светског рата, а оставио је траг о смрти патријарха Варнаве, с којим се дубоко зближио у време обнове Грачанице у којој је и сам учествовао. Патријархова болест и смрт су га тешко погодиле, о чему је у својим сећањима сведочила његова ћерка Јелена. Према њеним белешкама, ратна догађања су њеног оца одвела крајем Другог светског рата у Беч, где је тражио др Ханса Епингера, једног од чланова стручне лекарске комисије задужене да изврши аутопсију после патријархове смрти.

Знајући да др Епингер живи у Бечу, по сваку цену је желео да га упозна. Иако се на разговор с чувеним лекаром дуго чекало, неким чудом је био примљен истог дана кад се најавио. Пријем је притом трајао дуже него обично, а искусни доктор је знао с ким разговара и одмах му је рекао истину: „Патријарху је стављен прах од дијаманта у храну. Прах је ситан као прашина, али неодољиво разара органе за варење. Нико и никакво средство не може да спречи разрезивање – разарање ткива и то поглавито утробе...

¹³⁵ Трагично је страдао 1943. године у логору Дахау.

¹³⁶ Р. Радић, *нав. дело*, 172-173.

¹³⁷ „Смрт Његове Светости Патријарха Варнаве“, *Време*, 24. јул 1937.

¹³⁸ Б. М. Митић, *нав. дело*, 85-86.

крварење до смрти.“ Кћерка Ђорђа Роша је рекла и да је њен отац о томе оставио кратку белешку, те је она уз усмене доказе предата епископу Атанасију Јевтићу у Патријаршији, претпоставља се 1992-1993. године.¹³⁹

Према тврђењу рођака патријарха Варнаве, који истичу да није био болешљив и да је болест брзо наступила, ствара се сумња да је вероватно насилно проузрокована. То тврђење је још више оснажила борба коју је Српска православна црква водила против Конкордата. Као његов одлучан противник патријарх није био у складним односима са кнезом Павлом и Миланом Стојадиновићем. Све гласније приче да је патријарх отрован, навеле су његову браћу да и сами испитају случај. С обзиром на то да су тих дана почеле да круже гласине да је отрован путем покварене хране, његова браћа Александар и Урош су дошли у Београд да посете болесног брата. Међутим, обојица су се по свом доласку напрасно разболела.¹⁴⁰ Њихови рођаци, затечени овим околностим, навели су како је немогуће да тројица браће оболе у року од три недеље. Зна се да је старији брат Александар први посетио свог брата у Патријаршији, а потом се и сам разболео. Патријарх Варнава је у међувремену премештен у своју вилу на Дедињу, док је његов брат остао у Патријаршији. Ситуацију је још више „замрсила“ посета другог брата, који се такође разболео и који је премештен у Општу државну болницу.

Патријарх Варнава вероватно није знао за оно што је задесило његову браћу, јер је умро у ноћи између 23. и 24. јула, док су његова браћа као тешки болесници била превезена у Пљевља и тамо обојица умрла у размаку од неколико дана.¹⁴¹ Напокон, Урошева ћерка Даница, која је дошла у Београд да присуствује погребу патријарха Варнаве, сазнала је да је њен отац умро и сахрањен у Пљевљима.

У листу *Време*, иако је било у власништву Милана Стојадиновића, такође је забележена смрт браће патријарха Варнаве. Исти лист је објаснио званично саопштење лекара поводом смрти патријарха, који су потписали др Александар Игњатовски, др Лаза Станојевић, др Димитрије Антић, др Андра Николић, др Демостен Николајевић, др Рудолф Кобал, др Здравко Нижетић, др Александар Буковала и др Симеон Попов. Они су саопштили да је патријарх боловао од алиментарне интоксинације органа за варење са

¹³⁹ „Тровање патријарха Варнаве“, <https://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:567501-Trovanje-patrijarha-Varnave>.

¹⁴⁰ М. Мишовић, *нав. дело*, 162-163.

¹⁴¹ М. Мишовић, *нав. дело*, 162-163.

реперкусијом на централни и периферни живчани систем. Непосредни узрок смрти било је обострано запаљење плућа и слабост срца.¹⁴²

У својим *Мемоарима*, патријарх Гаврило Дожих је поменуо разговор који је повео о причама тровању патријарха Варнаве са митрополитом Доситејем и митрополитом дабро-босанским Петром Зимоњићем. После разговора о догађањима у вези заседања Светог архијерејског сабора, митрополит Петар је поставио питање митрополиту Доситеју: „Шта можете да нам кажете о веродостојности прича које циркулишу по народу, да је блаженопочивши патријарх Варнава отрован? На ово постављено питање митрополит Доситеј је одговорио следеће: Ја то не могу да кажем јер би било неистина то рећи да је био отрован, кад за то нисам сигуран. Сумња је убачена у народ. Ја као вршилац дужности Патријарха нисам могао ништа да приметим, да се нешто догодило сумњиво у овом правцу, за време болести блаженопочившег патријарха Варнаве. Ништа не би могло да дадне једну индицију или закључак за то. Као што знате, ја сам био на својој дужности, долазио сам код њега свакодневно да га обилазим и да га обавестим о току и развоју наше борбе и догађаја. Код њега апсолутно нико није долазио. Ја то нисам дозволио. Допустио сам само пред његову смрт да буде снимљен на његовом кревету болестан, и то сараднику „Политике“, који је то учинио у мом присуству и са пуном сагласности блаженопочившега патријарха Варнаве. Храну му је кувала госпођа Карамата, коју је он био лично узео као најповерљивију за овај посао. Ја сам га два пута причестио и исповедио по његовој израженој жељи. Никакву ми изјаву није дао, која би била сумњива за све ово. Он је још поодавно имао неуредна црева, на шта се жалио с времена на време, и тако је још пре болести узимао храну која му је била најподеснија.

Разуме се, ми смо били у борби са Краљевском владом и ми нисмо могли нити смо пак хтели, те вести које су кружиле по народу, званично да демантујемо, јер би таква изјава ишла у корист противника наше борбе. Но, за хајтар истине, ми нисмо званично нигде тврдили, нити смо дали изјаву, да је отрован. Разумљиво да су у борби коју смо ми водили са државом, људи на свој начин причали оно што су сматрали да је корисно да се употреби против Краљевске владе.

¹⁴² „Од чега је боловао и умро благоупокојени патријарх Варнава“, *Време*, 6. август 1937.

На ову изјаву митрополита Доситеја, митрополит Петар одговори: Мислим да је дужност свих нас, а нарочито вас који сте били стално с њим у контакту, да пружите праву истину што вам је познато по овој ствари. Треба да кажете што је истина и оно што сте ви нама сада изјавили да не пуца брука да су Срби отровали свог Патријарха. То би било заиста страшно. Ја лично, и пре ове ваше изјаве, никада нисам могао веровати да се може наћи неки Србин да изврши гнусни злочин са тровањем. Сви ми знамо да је блаженопочивши патријарх Варнава имао врло осетљив стомак. То сам имао више пута прилику да видим, за време ручка са њим. Ваша данашња изјава изгледа ми као тачна и на свом месту. Нико не може посумњати да ваша изјава није тачна и истинита, и да нисте ништа друго рекли осим оно што вам је лично познато.¹⁴³

Међу разлозима због којих су се шириле приче о тровању патријарха Варнаве налази се и неразјашњена афера, названа „Краљев тестамент“, која је значајно допринела да се расправља о могућој завери. У ову аферу, којој је значај дао Милан Стојадиновић да би образложио сукоб са кнезом Павлом и свој пад, било је наводно укључено неколико личности, међу којима и патријарх Варнава. Наиме, када је после убиства краља Александра било формирано краљевско намесништво које су чинили кнез Павле Карађорђевић, др Раденко Станковић и др Иво Перовић, именовано после атентата у Марсеју, према нађеном тестаменту у сефу краља Александра, већ су тада постојале сумње у веродостојност и аутентичност овог документа.

Иако још увек не постоји званична потврда да је он лажан и да је постојао други тестамент, и даље се говори о „правом“, аутентичном тестаменту, према коме су намесници требало да буду други људи, а међу њима и патријарх Варнава.

Према истраживању Ферда Чулиновића, који је детаљно обрадио дешавања између два светска рата, кнез Павле Карађорђевић је позвао у двор на Дедиње председника владе Николу Узуновића, генерала Петра Живковића, команданта краљеве гарде, генерала Милана Јечменића, првог ађутанта краља Александра и Манојла Лазаревића, управника града Београда. Тада им је саопштио вест да је краљ Александар убијен у Марсеју и том приликом предао коверту председнику владе Узуновићу на којој је краљевим рукописом писало следеће: „Ово је својеручни акт, који сам написао на основу члана 42. Устава

¹⁴³ МПСГ, *нав. дело*, 118-120.

Краљевине Југославије од 3. септембра 1931. године. Александар – господину министру председнику – А.“ У коверти се налазио акт који је гласио: „ Рађено 5. јануара 1934. на Бледу

По слободној вољи и своме најбољем уверењу да овим служим најбоље интересима моје миле Отаџбине, Краљевине Југославије, мога драгога народа као и мога краљевског дома – Ја, на основу члана 42. Устава Краљевине Југославије одређујем да за случај да наследник престола из узрока набројаних у члану 41. Устава не може да врши краљевску власт – Намесничку власт врше:

1. Њ. К. В. Кнез Павле Карађорђевић,
2. Др. Раденко Станковић, сенатор и мин. просвете,
3. Др. Иво. И. Перовић, бан Савске бановине.

Као заменика за кнеза Павла одређујем арм. Ђенерала Војислава Томића, команданта Београда.

Као заменика за Др Раденка Станковића одређујем Јову Бањанина, сенатора.

Као заменика Др Перовића одређујем Др Зеца, сенатора.

Овај акт сам написао и потписао својеручно у два оригинална примерка од којих ће један чувати Њ. В. краљица, други Претседник Мин. Савета.

Ова два примерка овога акта ковертирана су и запечаћена мојим печатом.“

Фердо Чулиновић није изражавао сумњу у аутентичност тестаментa, већ истицао да нико није поменуо намесништво и тестамент на заседању Народног представништва. Убрзо је кнез Павле заменио Узуновића на положају председника владе, Богољубом Јевтићем чиме афера „Краљев тестамент“ није завршена. Напротив, тврдило се „да су према оригиналном тестаменту за намеснике малолетном краљу Петру били одређени: краљица Марија, генерал Војислав Томић и патријарх Варнава, али да су на мистериозан начин сви примерци тог тестаментa нестали. Те тврдње су поткрепљиване серијом исто тако мистериозних и веома напрасних умирања личности које су знале да је постојао други оригинални Александров тестамент.“

Осим интригантне смрти патријарха Варнаве и његове браће, аферу „Краљев тестамент“ одржавало је и то што је још једна личност уклоњена на неразјашњен начин, будући да је генерал Војислав Томић, шеф службе краља Александра, наводно последњи и најопаснији сведок који је знао да тестамент постоји, нађен једног јутра мртав у своме

стану. Исте те ноћи, из његове касе у Команди Београда нестали су сви документи. Говорило се да се међу тим документима налазио и последњи примерак аутентичног краљевог тестаментa, који је патријарх Варнава предао генералу Томићу на чување, када је схватио да му је живот у опасности. Због свега тога може се рећи да има још неоткривених тајни које су наведене личности, а на првом месту блаженопочивши патријарх Варнава, однеле у свој гроб.¹⁴⁴

Закључак

Патријарх Варнава је био најзначајнија личност Српске православне цркве и њен поглавар у бурним данима око Конкордатске кризе. Његова величина се огледа у томе што је несебично дао себе у одбрани православне вере и свога народа. За седам година колико је био на месту поглавара СПЦ, иако је то био релативно кратак период, много тога је учинио. Подигао је и обновио више цркава, оставивши их свом народу као доказ да његово присуство, труд и рад нису били безначајни. Својом несебичношћу и скромношћу је показао да само љубав, вера и нада побеђују зло и имају дубок смисао.

¹⁴⁴ М. Мишовић, *нав. дело*, 158-161.

Краљевину Југославију је потресала озбиљна криза када је започета борба око усвајања Конкордата. Српска црква на челу са патријархом Варнавом је била одлучно против усвајања оваквог уговора, сматрајући да је штетан по њу и православни свет. Иницијатор Конкордата био је краљ Александар са којим је патријарх Варнава одржавао присне односе и у почетку се слагао с његовим идејама. Међутим, атентат у Марсеју и убиство краља Александра одразили су се на патријарха Варнаву, који је краљевим наследницима и државном врху веровао далеко мање, чему су умногоме допринели потоњи догађаји.

Тежак терет, који је СПЦ носила у сучељавању с агресивним наступом РКЦ, обрушио се на леђа патријарха Варнаве. Његово оболевање и месеци које је провео у болесничкој постељи утицали су на продубљивање политичке кризе у земљи. Иако је и до тада побољевао, изненадна и за многе мистериозна болест је уследила нагло, те готово нико није очекивао да ће за само пар месеци бити прикован за кревет. Уз то су дошле и друге неразјашњене околности и последице. Лекари су, на пример, били уздржани све време болести, а забринута јавност није прихватала њихов професионални опрез, постављајући питање у коликој их мери контролише државни врх, пре свега влада на челу са Миланом Стојадиновићем. У нарастајућој кризи, штампа је свакодневно извештавала о стању патријарха Варнаве, преносећи оскудне информације.

У току тих тешких дана, појавиле су се и гласине о могућем тровању поглавара српске цркве. Режим није обраћао довољну пажњу на приче које су кружиле у народу, сматрајући да су само још један вид борбе бојкотавања Конкордата.

Међутим, родбина патријарха Варнаве и његови блиски људи из цркве постављали су питање да ли је овако нагло нарушено његово здравље доиста било узроковано природним путем. Истовремено, Српска црква се није могла одбранити и посустала је пред одлуком Владе да се Конкордат усвоји, а следећег дана је и патријарх Варнава напустио овоземаљски живот, не сазнавши да је Конкордат истог дана и донесен и повучен на скупштинској седници.

Његова болест и смрт остале су обавијене велом тајне, што је све до савременог доба непотпуно расветљена и интригантна тема. У историографији је о њој релативно мало писано, нарочито отуд што још увек није допуштен приступ записницима седница Архијерејског сабора. Из истог разлога остаје нада да ће се у будућим истраживањима

доћи до конкретнијих и поузданијих сазнања, па чак и до разрешења дилеме да ли је патријарх Варнава био отрован или је изгубио битку са животом и тежином актуелних проблема.

Извори и литература

Архивски извори

Архив Југославије

- Збирка Милан Стојадиновић (37)
- Фонд Централни Пресбиро председништва Министарског савета Краљевине Југославије (38)
- Фонд Посланство Краљевине Југославије у Ватикану (372)

Штампа

- *Политика*
- *Време*
- *Правда*
- *Гласник Српске Православне Цркве*

Мемоарски извори

- *Мемоари патријарха српског Гаврила Дожића*, Београд 1990.
- Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријека 1970.
- Василије Трбић, *Мемоари: Казивање и доживљаји војводе велешког, књига прва (1898–1912)*, Београд 2013.

Литература

- Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд Подгорица – Крагујевац 1996.
- Васо Глушац, *Православље и конкордат. Критички осврт на последње догађаје*, Београд 1937.
- Вељко Ђурић Мишина, *Варнава патријарх српски*, Београд 2009.
- Владимир Мајевски, *Српски патријарх Варнава и његово доба, I*, Осигек 1933.

- Бојан Митић, *Српска црква у југословенској Краљевини: патријарх Варнава и његово доба*, Београд 2018.
- Милош Мишовић, *Српска црква и конкордатска криза*, Београд 1983.
- Милош Мишовић, *Затамњена историја. Тајна тестамената краља Александра и смрт патријарха Варнаве*, Београд 1994.
- Иван Мужић, *Католичка црква у Краљевини Југославији; Политички и правни аспекти Конкордата између Свете Столице и Краљевине Југославије*, Сплит 1978.
- Предраг Пузовић, *Прилози за историју Српске православне цркве*, Ниш 1997.
- Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић 1881-1950*, Београд 2006.
- Радмила Радић, *Војислав Јанић (1890-1944): свештеник и политичар: поглед кроз аналитички прозор*, Београд 2018.
- Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве II*, Београд 1991.

Линкови

- <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Астенија>
- <https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Апатија>
- https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Милош_Московљевић
- <https://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:567501-Trovanje-patrijarha-Varnave>